

33. Maya kökenli Guatemalalı şair Humberto Ak'abal'ın şiirlerinde şiirsel öznenin 'Ses'i': *Oralitura'dan Literatura'ya*

Olca ÖZTUNALI ¹

APA: Öztunalı, O. (2021) Maya kökenli Guatemalalı şair Humberto Ak'abal'ın şiirlerinde şiirsel öznenin 'Ses'i': *Oralitura'dan Literatura'ya*. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (Ö9), 409-419. DOI: 10.29000/rumelide.985607.

Öz

Maya kökenli Guatemalalı şair Humberto Ak'abal'ın Şiirlerinde Şiirsel Öznenin 'Ses'i': *Oralitura'dan Literatura'ya* Bu çalışma Maya kökenli Guatemalalı şair Humberto Ak'abal'ın şiirlerinde, şiirsel öznenin kendini ifade edişinden 'oralitura'dan 'literatura'ya geçişin sancılı sürecine bir yaklaşım olacaktır. Çift dilli bir şair olan Humberto Ak'abal', anadili olan Maya-K'iche' dili ile beraber İspanyolca konuşur. Eserlerini Maya-K'iche' dilinde yazan ve kendisi İspanyolca'ya çeviren şairin çok sayıda şiir kitabı vardır. Bu eserler yirmiden fazla dile çevrilmiştir. Başta, El Premio Continental Canto de América (UNESCO,1998) olmak üzere Amerika ve Avrupa'da sayısız ödül alan, Çağdaş Yerli Edebiyatı'nın en önemli isimlerinden biri olarak kabul edilen şair, yapıtlarında Maya kültürünün sözel mirasını yazılı kültüre aktarır. 'Oralitura' ile 'literatura' arasında yazılan bu şiirler, her iki kültürü de bünyesinde barındıran şiirsel öznenin kendini ifade ettiğı alandır. Bu doğrultuda çalışmamız, Humberto Ak'abal'ın şiirlerinde, şiirsel öznenin ifadesi üzerinden Yerli'nin sözel kültürünün (oralitura), Beyaz Adam'ın yazılı kültürene (literatura) geçerken her iki kültürün dünyayı farklı algılama biçimine ve 'beyaz Adam'ın sömürgeci anlayışı yüzünden yaşanan sancılı sürece tanıklık etmek ve yeniden anlamlandırmak üzerine bir yaklaşım olacaktır. Bunu yaparken XX. yüzyıldan itibaren tarihsel süreç içinde Latin Amerika Yerli Edebiyatı'nın yeri ve önemi belirlenerek Ak'abal'ın şiirlerinde 'neo indigenista' unsurlar saptanacak İspanyolca'dan Türkçe'ye yaptığımız çevirilerle örneklendirilecektir. Çalışmamızın çıkış noktasını Ak'abal'ın şiirleri ve düşünceleri ile Latin Amerika Yerli Edebiyatı üzerine çalışan uzman ve akademisyenlerin görüşleri oluşturacaktır.

Anahtar kelimeler: Humberto Ak'abal', 'Literatura indigenista', 'Oralitura', 'Poesia Indigena', Maya Kültürü

The 'Voice' of poetic subject in the poems of the Mayan-origin Guatemalan poet Humberto Ak'abal: From *Oralitura* to *Literatura*

Abstract

This study offers an approach to the painful transition process from Oralitura to Literatura through the poetic subject's self-expression in the poems of the Mayan-origin Guatemalan poet Humberto Ak'abal. As a bilingual poet, Humberto Ak'abal speaks both Spanish and his native language, Maya-K'iche'. Writing his works in the Maya-K'iche' language and translating them into Spanish, the poet has multiple poetry books and these works are translated into more than twenty languages. Having received numerous awards in America and Europe, especially El Premio Continental Canto de América (UNESCO,1998), and recognized as one of the most important names of Contemporary Latin American Indigenous Literature, the poet transfers the oral heritage of Mayan culture to written culture in his works. These poems,

¹ Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Batı Dilleri ve Edebiyatları, İspanyol Dili ve Edebiyatı (İstanbul, Türkiye), suristan@yahoo.com, ORCID ID: 0000-0001-8565-5863 [Araştırma makalesi, Makale kayıt tarihi: 25.07.2021-kabul tarihi: 20.08.2021; DOI: 10.29000/rumelide.985607]

written in-between oralitura and literatura, are the space where the poetic subject that includes the two cultures expresses itself. Accordingly, through the expression of poetic subject in Humberto Ak'abal's poems, our study is an approach to witness and re-interpret the painful process caused by the colonialist mindset of the White Man and the differences between the two cultures in their perception of the world while transitioning from the oral culture of the Native (oralitura) to the written culture of the 'white man' (literatura). While doing so, by determining the place and importance of Latin American Indigenous Literature in the historical process from the 20th century onwards, neo-indigenous elements in Ak'abal's poems are determined and exemplified with translations from Spanish to Turkish. The starting point of this study is the poems and thoughts of Ak'abal and the opinions of experts and academics studying Latin American Indigenous Literature.

Keywords: Humberto Ak'abal, Indigenous Literature, 'Oralitura', Indigenous Poetry, Mayan Culture

Maya kökenli Guatemalalı şair Humberto Ak'abal'ın Şiirlerinde Şiirsel Öznenin 'Ses'i : *Oralitura*'dan *Literatura*'ya

Bu çalışma Maya kökenli Guatemalalı şair Humberto Ak'abal'ın şiirlerinde, şiirsel öznenin kendini ifade edişi üzerinden, 'oralitura'dan 'literatura'ya geçişin sancılı sürecine bir yaklaşım olacaktır. Çift dilli bir şair olan Humberto Ak'abal, İspanyolca ve anadili olan Maya-K'iche dili konuşur. Eserlerini önce Maya-K'iche dilinde yazan, sonra kendisi İspanyolca'ya çeviren şairin pek çok dile çevrilmiş çok sayıda şiir kitabı vardır. Başta, El Premio Continental Canto de América (UNESCO,1998) olmak üzere Amerika ve Avrupa'da sayısız ödül alan, Çağdaş Yerli Edebiyatı'nın en önemli isimlerinden biri olarak kabul edilen şair, yapıtlarında Maya kültürünün sözel mirasını yazılı kültüre aktarır. *Oralitura* ile *literatura* arasında yazılan bu şiirler, şiirsel öznenin kendini ifade olanağı bulduğu, her iki kültürü de bünyesinde barındıran ortak bir alan olarak değerlendirilebilir. Bu doğrultuda çalışmamız öncelikle Humberto Ak'abal'ın şiirlerinde Yerli kültüre ait sözlü edebiyatın (*oralitura*), 'beyaz Adam'ın yazılı edebiyatına (*literatura*) geçerken açığa çıkan her iki kültürün dünyayı algılama farkı üzerine bir yaklaşım olacaktır. Diğer taraftan, XX. yüzyıldan itibaren sömürgeci anlayış yüzünden yaşanan sancılı tarihsel süreç içinde Latin Amerika Yerli Edebiyatı'nın gelişimi üzerinden Humberto Ak'abal'ın şiirlerindeki 'neo indigenista' unsurlar saptanacak ve İspanyolca'dan Türkçe'ye yaptığımız çevirilerle örneklendirilecektir. Çalışmamızın çıkış noktasını Ak'abal'ın şiirleri ve düşünceleri ile Latin Amerika Yerli Edebiyatı üzerine çalışan uzman ve akademisyenlerin görüşleri oluşturacaktır.

Humberto Ak'abal, yaşamında ve şiirinde ait olduğu kültürel gelenekle moderniteyi buluşturmuş, böylelikle günümüz yerli kültürünün sesini, kendi bireysel tarihinden yola çıkarak dünyaya duyurmayı başarmıştır. Ancak Latin Amerika Yerli Edebiyatı tarihsel süreç içinde çok sancılı dönemler yaşamış, yerlinin kendini yazın alanında ifade etmesi çok uzun zaman almıştır. Bu durum da, yerli kültürün dış gerçekliği, dünyayı, evreni algılama ve yorumlama konusundaki farklı tutumunun modern edebiyata yansımaları geciktirmiştir.

XX. yüzyılın başında ortaya çıkan ulus devletlerin bağımsızlık savaşlarıyla birlikte Kıta Amerika'sında Avrupa merkezli, 'beyaz' ve 'eril' kültüre karşı, Avrupalı olmayan, beyaz olmayan, eril olmayan, başka bir deyişle 'öteki' olan ama bu ötekiliği; toplumun bünyesinde var olan heterojen yapıyı, melezlik durumunu, kültürel kimliğin doğal bir unsuru olarak kabul edip destekleyen, eşitliğe dayalı bir anlayış kendini göstermeye başlar. Ancak ilkece kabul edilen bu durum kuşkusuz tarihte karşılığını bulamaz; amaçlanan ideallerle yaşamın bire bir örtüşmediği aşıkardır. Önceleri köle olarak açık bir biçimde kullanılan, suistimal edilen yerli toplumu yirmili, otuzlu yıllarda başlayan kentleşme ile birlikte bu kez işçi sınıfı olarak burjuvanın hizmetine girer. Ekonomik alanda kılık değiştirerek devam eden sömürü, kültürel alanda da

varlığını sürdürür: 'latinleştirilmeye', 'beyazlaştırılmaya' çalışılan yerli toplumun kendi öz değerleri, kadim bilgelikleri işlevsizmiş gibi gösterilir. Bir yandan ulusal birlik çabasıyla yerlinin varlığı kabul ediliyormuş gibi görünürken, diğer yandan yerli kültürü mitleştirilerek günlük hayattan uzaklaştırılır, işlevsiz kılınır. Bu anlamda yirmili ve otuzlu yıllar modern yerli edebiyatının gelişimi açısından önemlidir; toplumun heterojen yapısında farklı bir unsurun varlığı kabul edilmiştir ama buradaki kapsayıcılığın amacı onu anlamak değil, yönetmektir. Yerli yazarlar seslerini duyurmaya başlamışlardır ancak toplum dağ ve ova, köy ve kent olarak iki kutup biçiminde algılandığından Yerli kültürünün kendi içindeki dinamiklerinin dışarıdan anlaşılması olanaklı değildir. Kaldı ki kent uygarlık, köy barbarlık anlamına geldiğinden, arzulanan durum yerlinin Avrupa kültürüne asimile edilmesidir.

Francisco Morales Santos'un, Humberto Ak'abal'ın 1994 yılında basılan *Guardían de la caída de agua* kitabına yazdığı önsözde belirttiği gibi, sömürge ve bağımsızlık döneminin rejimleri ve yönetici sınıfları için, düşünen her insan tehlikeliydi ve nüfus, olsa olsa değer ve serveti güvence altına almak için kullandıkları bir sayıdan ibaretti. Santos, yerli edebiyatının ('oralitura') ağızdan ağıza söylenerek gün yüzüne çıkmasını, Guatemala'nın hacimli ve temiz akarsularda birdenbire ortaya çıkan yeraltı sularına benzetirken, bu konuda özellikle San Carlos Üniversitesi Halk Araştırmaları Merkezi'nin K'iché, Mam ve Kadchik'el dillerinde gerçekleştirdiği büyük çaplı araştırma ve derleme çalışmalarının önemini vurguluyor. Bu doğrultuda Humberto Ak'abal'ın ana dili K'iché'de düşünerek yazdığı Yerli toplumunun gelenekleri, ayinleri, dini adakları ve günlük işleriyle ilgili pek açılımı içinde barındıran bu şiirleri, yerli sözel kültürünü göz önüne alarak, güre ama bilinmeyen bir ağacın dalına benzetiyor. (Ak'abal,1994)

Diğer taraftan, José Miguel Oviedo'nun, dağ ve ova kültürü kutuplaşmasına ilişkin olarak belirttiği gibi, zamanla Amerikan toplumsal süreci, bu iki kutupluluğun gerçekte çok kutuplu bir yapı olduğunu kanıtladı. Çünkü her iki uç da birleşip iç içe geçerek sonsuz bir etnik nüans, kültürel tonlama ve dilsel gelenek yarattı. (Olviedo,2001: 67)

José Miguel Oviedo'nun işaret ettiği bu nüanslar toplumda görünür oldukça, fark edildikçe bu durum kuşkusuz yaşamın bir yansıması olan edebiyatta da kendisini gösterdi ve milliyetçiliğin gölgesindeki 'indigenismo' hareketi, 'neo indigenismo' hareketine dönüşerek söylemini yeniledi. Yerli, artık kendi ana dilinde eserler vererek kendi kültürünü kendi algıladığı biçimde ortaya koymaya başladı. Başka bir deyişle merkezin, marjı tanımlamasının karşısında marjın merkezi tanımlama dahası sorgulama dönemi başladı. Doksanlı yıllara gelindiğine, Humberto Ak'abal örneğinde olduğu gibi, Yerli edebiyatı daha kapsayıcı, daha evrensel bir alana yönelecek, bu edebiyatının tanımı ve sınırları her geçen gün eklenen yeni şairler ve bu şairlerin taşıdığı farklı unsurlarla birlikte (Ak'abal örneğinde göçmen olma durumu gibi) yeniden bir tartışma, araştırma konusu olarak zenginleşecektir. Ancak yine burada göz ardı edilmemesi gereken unsur şairin kendi poetikasını kendinin belirlemesi ve kendini sadece etnik kökeniyle sınıflandırmamasıdır. Çünkü şairin etnik kökeni ırksal bir ayrımcılığın değil kültürel anlamda kadim bilgeliklerin bir unsur olarak bütüne dahil edilmesi gereğinin göstergesidir.

Humberto Ak'abal'ın şiirleriyle gerçekleştirdiği söz konusu sorgulamada şairin bireysel tarihi, Latin Amerika Yerli Kültür tarihinin izdüşümü olarak değerlendirilebilir. Bu anlamda Ak'abal'ın şiirinde her zaman kendini gösteren toplumsal eleştiri boyutuna güzel bir örnek oluşturan, *Ajkem Tzii. Tejedor de palabras* kitabından "Déjame /Beni bırak" başlıklı şiirini okuyalım:

Yalnız yürüyebilirim. // düşlemek için yeter bana/ağaçların gölgesi://elinin ağırlığı/ilerlememi engelliyor//başımın üzerinde) (1998:473)

(*Puedo caminar solo. //Para soñar me basta/la sombra de los árboles://me impide avanzar/el peso de tu mano/sobre mi cabeza.*)

Başının üzerinde onu yönlendirmeye çalışan bir elin ağırlığıyla yoluna devam etmekte zorlanan şiirsel öznenin sesi, beyaz adamın baskı ve yönlendirmesiyle yerlinin fiziksel ve kültürel gücünün suistimal edilmesini betimler. Oysa onun bu ele hiç ihtiyacı yoktur. Şiirde kendine kılavuz olarak seçtiği 'ağaçların gölgesi' yerlinin yol alması için yeterlidir. Burada beyaz adamın yerliyle ve doğayla kurduğu hiyerarşik ilişki ile yerlinin doğayla kurduğu hiyerarşik olmayan, dayanışmaya dayalı ilişki karşı karşıya getirilir. Öte yandan, Humberto Ak'abal'ın şiirlerinde ağaç motifi çok önemli bir yer tutar. 'Sombra' başlıklı şiirinde inceleyeceğimiz gibi, beyaz adamın belki de fark etmeden önünden geçip gittiği ağaçların küçük gölgesi, yerli için Dünya'nın gölgesine denk gelir.

Francisco Albizúrez Palma, *Evolución de la lírica en Guatemala: Segunda mitad del siglo XX* başlıklı çalışmasında, özellikle kırklı yıllardan itibaren çok keskin bir biçimde yapılan 'toplumcu şair' sınıflandırmasının yüceltilmesinin şiir sanatına zarar verdiğini belirtirken, pek çok şairin etik nedenlerle toplumcu şiire yönelmesi gerektiğini düşündüğü için sanatından ödün verdiğini vurguluyor. Etik değerlerin bir yapıta mutlaka sanatsal nitelik kazandırması gibi bir durumun mümkün olmadığını hatırlatan Palma, bu tür şiir yazan şairler için Octavio Paz'ın şu sözlerine değiniyor: "tarihin tanıklığını üstlendiler ama tarih onları sildi" (Palma,1994:198). Palma, Guatemala şiirinde daha sonraki yıllarda bir gurup şairin yerli dünyasını şiirlerinde yansıtmaya başladıklarının altını çizerken, bu durumun azınlık olarak değerlendirilebileceğini çünkü diğer pek çok şairin "ulusal temeller arama zorunluluğuyla lirik şiirin duygusal ve sezgisel doğasına ihanet etme riskiyle karşı karşıya kaldıklarını" belirtiyor. (Palma,1994:199)

Bu doğrultuda Humberto Ak'abal, bireysel tarih üzerinden yerli'nin tarihini sorgularken, Guatemala'da 'oralitura' çizgisinde yazılan şiire de evrensel bir soluk getirmiştir. Bunu yaparken, "Déjame" şiirinde gözlemlediğimiz gibi yaşanan tarihsel gerçekler karşısında Latin Amerika şiir geleneğinde var olan toplumsal eleştirinin dışında kalmaz ama Guatemala şiir geleneğinde otuzlu yıllardan itibaren farklı dönemlerde toplumsal eleştirinin arka planında ivmelenerek açığa çıkan milli edebiyat kurma eğilimi ile şiirin estetik ve evrensel değerini zedeleyen toplumcu şiir anlayışından çok uzaktır.

Diğer taraftan Humberto Ak'abal'ın poetikasını sadece etnik kimliği üzerine de kurmaz. Günümüz modern şiirinin en güzel örneklerini dünya edebiyatına kazandırırken, yerli kimliğinin şair kimliği önüne geçmesine izin vermez; yerli kültürünü mitleştirmez, günlük hayattan uzaklaştırarak yüceltmeyi tercih etmez. Aksine kendinden yola çıkarak yaşayan, dönüşen, hala var olan yerlinin sesini duyurur. Kendinde zaten var olan Maya kültür mirasını yaşamla sürekli diyalog içinde olan bir unsur olarak kabul eder ve bu unsurun diğer kültürel unsurlarla birlikte geliştiği doğal diyalogun içine bir okur olarak bizi de davet eder. Bu anlamda, Humberto Ak'abal okuru olmak söz konusu diyalogun içine girmeyi; onun kültürel coğrafyasında yol alırken, kendimizden, kendi kültürel oluşumunuzdan yola çıkarak gerçekleştirdiğimiz okuma eyleminin katmanlarını açmayı, derinleştirmeyi, yorumlamayı gerektirir. Bu anlamda Ak'abal'a göre şiir, her şeyden önce ve her şeyin ötesinde evrenselidir.

Aynı doğrultuda, Juan Sánchez, "Nativos, migrantes: poesía en la encrucijada" başlıklı tezinde Humberto Ak'abal'ın doksanlı yılların başından itibaren Yerli şiir geleneğinde 'oralitura' çizgisinde değerlendirilen bir şair olmasına rağmen, özellikle 2009 yılından yayımlanan *Las palabras crecen* başlıklı yapıtıyla birlikte, hem yerli hem göçmen bir şair olarak "şiirinde /teorisinde", fiziksel ve edebi göçlerin ağırlıklı bir biçimde işlediğini vurgulayarak, Ak'abal'ı, çok dilli bir şair olmanın yanında 'post nacional' ve kültürlerarası bir şair olarak tanımlıyor. (Sánchez,2014:123)

Juan Sánchez'in burada vurgulamak istediği Ak'abal'ın sadece Yerli şiir geleneği içinden değerlendirilmesinin artık yeterli olmadığıdır. Sánchez'e göre, Yerli şiirinin tanımının da tekrar gözden geçirilmesi ve sürekli yenilemesi gerekir. Çünkü 'oralitura' kategorisinde değerlendirilen Ak'abal'ın yazdığı şiirde, şiirsel özne sadece yerliyi işaret etmez. Bu geniş bakış açısı Yerli edebiyatının nerede başlayıp nerede bittiği, sınırlarının nasıl ve neye göre çizilmesi gerektiği konusunda yeni bir dönüm noktasına geldiğinin göstergesidir.

Diğer taraftan, Juan Sánchez aynı çalışmada, Ak'abal için toprağın 'mobil' bir kavram olduğunu belirtiyor. Şaire göre toprak hareket eder; hareket halindedir. Şairin hem o anda bulunduğu mekanı hem de belleğindeki diğer mekanları kapsar. Şiirlerinde, ziyaret ettiği, yaşamında ya da yazınında geri döneceğini bildiği yerlerin hatırasını canlandırır; çünkü bir yere ayak bastığın zaman ayak bastığın yerde ayağının izi kalır, toprak o hatırayı saklar. (Sánchez, 2014 :123)

Juan Sánchez'in bu yorumuyla yine çok katmanlı bir okuma alanı açılıyor: insanın olduğu kadar toprağın da bir hafızası vardır. İnsan nasıl hareket halindeyken bile hafızası ile an'ı muhafaza ediyorsa, toprak da hareket etmeden anıyı muhafaza eder. Başka bir deyişle toprak da, insanın üzerinde bıraktığı hareketlerle, izlerle sürekli değişim halindedir. O halde değişim sadece hareket halinde gerçekleşmez hareket halinde olmayan da üzerine basanın iziyle değişimden nasibini alır. Bu durumda, sürekli değişen insan ile doğa arasında sonsuz bir diyalog söz konusudur ve bu anlamda görmek, izleri okumaktan ibarettir.

İzleri okumak bizim, şimdi ile kadim geçmiş arasında bir bağ kurmamızı sağlayacağından zaman da, tıpkı mekanın izleri silmeyip bünyesine katarak muhafaza ettiği gibi, süreklilik içinde kendini yeniler; artık geçmiş ile şimdi arasında da bir ayrım, bir sınır söz konusu değildir.

Bu anlamda, yerli kültüründe algılanan döngüsel zamanda, şu anda yaşanan ile geçmişte yaşanmış olan arasında bir ayrılık, bir kopuş ya da bir veda söz konusu değildir. Söz konusu olan sadece döngüdür, dönüşümdür. Şairin bu algısı zaman ve mekanla olan ilişkisini belirlediği ölçüde, kuşkusuz dış gerçeklik, doğa ve evren ile olan ilişkisini de belirleyecektir. Söz konusu algının yerli kültürüne yansıyan çok yalın bir ifadesi olarak, *Desnuda como la primera vez* başlıklı kitabından "Soné con escribir"/"Yazarken Düşledim" başlıklı şiirini örnek gösterebiliriz.

Biz K'iche' dilinde

'hoşçakal' demiyoruz//

Sadece katinch 'ab'ej chik diyoruz

(seninle tekrar konuşacağım) (Ak'abal,2000:131)

(En la lengua k'iche'/No decimos adiós//Sino katinch' ab'ej chik/(volveré a hablarte)

Diğer taraftan, Humberto Ak'abal, Gabriel Torres Chalk ile gerçekleştirdiği söyleşide şiirin zamansızlığına işaret ederken, şiiri, bizi her şeyin başlangıcına götüren evrensel bir şarkı olarak tanımlar ve belli bir kültürün ya da dilin mirası olmadığını da altını çizer. (Chalk,2010). Ak'abal'ın burada belirtmek istediği kuşkusuz yerel olandan yola çıkarak evrensel olana ulaşma sürecidir.

Bu anlamda Humberto Ak'abal'ın şiirleri meditatif şiirlerdir. Yaşam, ölüm, varoluş üzerine yapılan derin düşünce yoluyla insanın ve doğanın özüne yönelir. Bunu yaparken modern şair, tıpkı bir şaman gibi iz sürer

ve okuruna farklı bir bakış açısı sunar. Yalınlığı ölçüsünde derin olan bu şiirler duygusal, ruhsal ve zihinsel anlamda okura bir diyalog alanı aralar. Ak'abal, pek çok kitabında sadece şairi değil aynı zamanda şiiri de konu alan ve işlevini sorgulayan şiirler yazarak 'metapoésia'/'metaşiir' örnekleri vermiş, böylelikle geleneksel olanı modern bir tarzda sunmuştur. Bir 'metaşiir' örneği olarak 1996 yılında yayımlanan *Hojas del árbol pajarero kitabından* "Poeta" şiiri güzel bir örnek oluşturacaktır:

Şair/boşlukları doldurmalı/ve alanlar yaratmalı/şiir o zaman tamamlanacak. (Ak'abal,2000:79)

(El poeta/debe llenar vacíos/y crear espacios, / El poema estará completo)

Şairin işlevi üzerine farklı yaklaşımları içeren, farklı açılardan yorumlanabilecek olan bu şiirde, genel olarak boşlukların alanlara çevrilmesiyle öncelikle görülmez/işitilmez olana alan açılır; görülür işitilir kılınır. Bu anlamda eksikleri gün ışığına çıkaran, tamamlayan şairin, ruhani olduğu kadar toplumsal ve tarihsel olarak da bir misyonu vardır. Şiir ancak herkesin sesi duyulduğunda bütün 'boşluklar' doldurulup 'alan'a dönüştürüldüğünde tamamlanacaktır. Burada da öznelden evrensele ulaşma arzusu söz konusudur. Aynı doğrultuda, yine bir 'metaşiir örneği olarak 1996 yılında yayımlanan *Lluvia de luna en la cipresalada* kitabından "La voz" / "Ses" başlıklı şiiri örnek gösterilebilir:

Dağların üzerinde/Taşlar ritüellerimiz içindir/Dualar özgürce yapılır//Oradan gökyüzü yorumlanır/Ve rüzgar kelimeyi taşır // (...) (Ak'abal,2000:88)

(Sobre las montañas/Las piedras para nuestros rituales//Las oraciones se hacen en libertad/Desde allí se contempla el cielo/Y el viento se lleva a la palabra //(...))

Bu şiirde yine sözcüğe kadim zamanlarda kazandığı kutsiyeti iade edilir. Şaman/şair geleneğini hissettiren şiirde söz, dağ, taş ve rüzgar, ritüelin birbirini bütünleyen parçaları olarak ayine katılırlar. İnsanın sözüyle birlikte doğanın unsurlarına da kutsiyetleri iade edilir. "Ve rüzgar kelimeyi taşır", iletir, evrensel kılar, başka dünyalara başka zamanlara götürür.

Humberto Ak'abal', aynı söyleşide sözel kültürün şiir anlayışını kendi özelinde ifade ederken, her şiirinde aynı zamanda kendi köklerine de atıfta bulunduğunu belirtir. Ait olduğu kültürde şiirin ruhsal egzersizlerle bağlantılı olduğunun, başka bir deyişle şairlerin şaman, şamanların da şair olduğunun altını çizer: tören sunaklarında yapılan dualar şiirdir. Dolayısıyla Ak'abal'a göre şair, artık ritüellerden bağımsız olmasına rağmen, bir tür yaratıcıdır; söylediğini, dile getirdiğini varoluşa çağırır. O'na göre yazma edimi şairin fiilen rahip olduğu bir törendir. (Chalk,2010) Bu doğrultuda Maya kültür ve inancının temel kitaplarının, Ak'abal'ın şiirleri için de vazgeçilmez bir omurga olduğu tartışılmaz bir gerçektir. Carlos Pallán Gayol'un da belirttiği gibi, K'iche "mitolojisi ve kültürü" hakkında bildiklerimiz, Maya edebiyatının da temel kaynağı olarak değerlendirilen Popol Vuh kitabına dayanır. XVI. Yüzyılda Latin alfabesi kullanılarak yazılan eseri, XVIII. Yüzyılın başında papaz Fray Francisco Ximenez keşfeder. Avrupa kültürünün ve Hristiyanlığın da yansımaları bulunan eserde ilk bölüm Kozmos'un yaradılışını anlatır. (Gayol,2017: 407-408) Aynı düzlemde, Prof. Dr. Mehmet Necati Kutlu bir başka önemli kaynak olarak "Chilam Balam" kitaplarını gösterir. Bu kitaplar, tarihi bilgiler ve kehanetler içeren metinlerden oluşur. Yucatán bölgesinde konuşulan Maya dilinde yazılmış ve kendisi de bir yerli olan José Hoil tarafından XVIII. yüzyılda derlenmiş olan "Chilam Balam" kitaplarında manzum unsurlara da rastlanır. (Kutlu,2004:76-77)

Bu anlamda Ak'abal' a göre şiir, söz söyleme sanatı dışında varoluşun özüne işaret eden ruhani bir yoldur ve şair sözcüklerinden/yaratısından sorumludur çünkü dile getirdiği/varoluşa çağırıldığı her yaratı onun ve diğerlerinin manevi yolculuğunu belirler. Bu nedenle Ak'abal'ın şiiri sembolik ifadelerle örülüdür ve çok

katmanlı okumalara açıktır. Başka bir deyişle her katmanda farklı bir biçimde okunabilir: her okumada farklı bir boyut yakalanabilir ama hiçbir katman şiirsel kalitesinden ödün vermez. Yalınlığı ölçüsünde derin bir şiirdir söz konusu olan. Çoğu zaman anlık olandan yola çıkar. Günlük yaşamın içinden, dış gerçeklikten bize küçük bir fragman sunar. Neredeyse her zaman karşılaşabileceğimiz sıradan bir eylemi başka bir algıyla yorumlayarak bize yeni bir bakış açısı kazandırır. 1993 yılında yayımlanan *Guardián de la caída del agua* kitabından "Sombra"/"Gölge" başlıklı şiiri okuyalım:

Gölge:

küçük gece//

herhangi bir ağacın dibinde (Ak'abal,1994:41)

(Sombra:/noche pequeña//al pie de/cualquier árbol)

Şair 'gölge'yi herhangi bir ağacın dibinde küçük bir 'gece' olarak tanımlarken bize, içinde kaybolduğumuz sonsuz bir gerçekliğin, gecenin, çok küçük bir yansımasını sunar. Böylelikle ağacın gölgesi, gecenin, yani gölgede kalan dünyanın metaforuna dönüşür. Bu biçimde her canlının, yeryüzündeki her bir unsurun, bütünü fiziksel ve metafiziksel özelliklerini taşıdığına işaret edilir. Yine aynı açımla, her şey, ve herkes, kendi çapında kendi gölgesini yaratır. Başka bir deyişle ancak kendi gölgesiyle vardır. Bu biçimde zıtlıklar birbirini tamamlar ve yine ancak bu biçimde insan, doğa ve evren ile dengelenir: güneş varsa gölge de vardır. Sonuç olarak, evrenin bu düzeninden yer küre kadar küçük bir ağaç da nasibini alır. O halde her zerre hem bütünü bir parçası hem de kendi içinde bütünlüklü bir evrendir.

Söz konusu algıyı temellendiren kuşkusuz evrenin, yerlinin sözel kültüründe algılanma biçimidir: insan doğanın üzerinde güç sahibi değil, evreni oluşturan her bir unsur gibi bütünü tamamlayıcısı ve yansımasıdır. Bu algılama biçimine, 1996 yılında yayımlanan *Lluvia de luna en la cipresalada* kitabından "Antes"/"Önce" başlıklı şiir güzel bir örnek oluşturacaktır:

Önce/ o kadar geride ki/artık o güneşi hatırlamazsın//toprak insanın sahibiydi/Şimdi ise durum tam tersi (Ak'abal,2000:103)

(Antes/tan atrás/que el sol ya no lo recuerdas/la tierra era dueña del hombre//Ahora es al revés).

Doğanın kaybedilmiş kutsiyetinin karşısına 'modern insan'ın metaya dayalı sahibiyet kavramı yerleştirilen bu şiirin tarihsel arka planında, toprak 'sahibi' sömürgeci ile köle yerli ilişkisine işaret edilir.

Astvaldur Astvaldsson'un belirttiği gibi, Ak'abal, Popol Vuh gibi Maya yazılarında ve halkının sözlü geleneğinde bulunduğu eski zamanların duyarlılıklarını, sadece yerli halklar için değil tüm Guatemalalılar için alternatif bir modernitenin tetikleyicisi olarak değerlendirir. Bu tutum sadece geçmişe dönüp onu yeniden yaratma arayışı değil, alternatif bir modernite yaratmak için duyduğu bilinçli bir arzudur. Amacı geleneğin, Guatemala'nın herkesin aynı haklara sahip olduğu, kültürlerarası unsurlarla oluşmuş modern bir ulus olarak ilerlemesine katkıda bulunması, Guatemala'nın sorunlarının optimal bir çözümünü elde etmek bir bilgelik kaynağı olarak işlevselleştirilmesidir. (Astvaldsson, 2012: 322-323)

Astvaldur Astvaldsson'un saptamaları önemlidir, 'neo indigenismo' hareketi ile birlikte kendini ifade eden yerlinin, doksanlı yıllarda artık modernitenin bir unsuru olarak var olduğunun ve artık 'oralitura' çizgisinde yazan yerli şairin, tıpkı bu şiirde olduğu gibi, kadim bilgelikleri sadece yerlilerin hatırlaması için değil

ulusun ve insanlığın etik değerlerini bir kez daha gözden geçirmeleri için anlatma çabasına girdiğinin habercisidir.

Bu yüzden belki de iki kültür arasındaki temel farklılıkları saptamakta yarar var. Elena Aibar Ray, 'neo indigenismo' akımının önemli bir temsilcisi olan Perulu yazar José María Arguedas üzerine yazdığı bir çalışmada, yerli kültür ile 'beyaz adam'ın oluşturduğu Batı dünyası arasındaki karşıtlıkları şu biçimde özetliyor: yerli dünyada hüküm süren mitsel kozmovizyona karşılık, beyaz adamın tarihsel kozmovizyonu; doğa ile insan arasındaki iletişime karşılık, sadece üretim aracı olarak doğa; insan ve kozmos arasındaki iletişime karşılık, iletişimsizlik; coğrafi ve mitsel mekana karşılık, sadece coğrafi mekan; tersine çevrilebilir döngüsel zamana karşılık, tersine çevrilemez doğrusal zaman; kozmik uyumun bir parçası olarak müziğe karşılık, estetik ve zevk kaynağı olarak müzik; işbirliğinin iletişimsel değerine karşılık, kişisel ilgi ve bireycilik; kozmostaki canlılarla işbirliğine karşılık, bağımsızlık; neşeye karşılık, şiddet; merhamete karşılık, nefret; kültürel bir direniş olarak Quechua diline karşılık, ırksal gururun bir parçası olarak İspanyol dili. (Aibar Ray, 1992: 86)

Tarih boyunca pek çok değişik açılımlarla karşımıza çıkan bu çok katmanlı karşıtlıkların, Latin Amerika Yerli edebiyatı geleneğinin bir parçasını oluşturan Humberto Ak'abal'ın şiirinde de bire bir karşılık bulunduğunu gözlemliyoruz.

Astvaldur Astvaldsson, Humberto Ak'abal'ın şiirlerine esin kaynağı olan ayinlerin çoğunun, şairin gözlemci ya da katılımcı olarak deneyimlediğini etkinlikler olduğunu vurgular. Şair dünyayla ilişki kurma, onu kavrama biçimi olarak sezgiyi analizle birleştirir (Astvaldsson,2012:317) Astvaldur bu anlamda, Ak'abalın şiirini okuma ediminin Batı dünyasının alışkın olduğu rasyonaliteden çok sezgiye bağlı olduğunun altını çizer. (Astvaldsson,2012:322)

Bu düzlemde, ""'Recuerdos'/'Hatıralar'"" şiiri güzel bir örnek oluşturacaktır. Bu şiirde de "Déjame" başlıklı şiirinde olduğu gibi yürüyen bir yerli betimlemesi vardır. Ancak bu kez kafasında beyaz adamın elinin baskısı yoktur ve bir şeyi hatırlamak istediği zaman geriye doğru yürür. Hatırlama edimini bir eyleme dönüştürme fikri bu edimi salt zihinsel alandan çıkarıp yaşamsal alana da sokar. Başka bir deyişle, bu şiirde yerli unutmaz, beyaz adamdan farklı olarak, istediği zaman hatırlayabilir. Bu yüzden de 'unutmanın nasıl olduğunu' anlatamaz. Bunu ancak geriye doğru yürüyerek ifade eder. Şiire geçmeden önce unutmamanın, hatırlamanın yerli kültüründeki önemini tekrar hatırlayalım. Öncelikle belirtmemiz gerekir ki, yerli kültüründe döngüsel zaman algısı sayesinde geçmiş, şimdi ile buluşur. Bu anlamda hatırlamak zaten unutmamak anlamına gelir çünkü geçmiş sürekli hatırlanarak tazelenir. Tıpkı bu şiirde 'hatırlama biçimi' olarak şairin geriye doğru yürümek gibi küçük bir seremoniyi gerçekleştirmesi ya da "Soné con escribir" başlıklı şiirde, ayrılığın olmadığını işaret eden ayrılık seremonisi gibi.

Diğer taraftan unutmamak direnmenin bir göstergesidir. Pedro Trigo'ya göre belleğin etik bir boyutu vardır ve bir kültürün gerçekliği kavrama biçimi olarak ele alınmalıdır. Bir tür direniş biçimidir ve içinde kurtuluş umudunu barındırır (Trigo,1982:5862) O halde hatırlama eyleminde söz konusu olan, geçmişini hiç değişime uğramamış gibi yeniden canlandırmak değil, aksine bugünü, şimdiyi anlamlandırabilmek, çözebilmek için toplumun heterojen yapısının, kültürel kaynaklarının yol göstericiliği yapmasına olanak tanımaktır. Başka bir deyişle eskinin ruhunu kaybetmemek, eskinin yeni bir toplumsal ve kültürel alanda tezahür etmesine olanak tanımaktır. Aynı zamanda eski dille, bu dillin işaretleriyle kutsal diyalogu sürdürülebilir kılmaktır. (Trigo,1982: 65)

Sözel kültür hatırlamak üzerine kuruludur. Atalardan ağızda ağıza gelen şarkı, şiir, efsane, hikaye ve ayinler sayesinde kadim bilgelikler sonraki nesillere geçer. Sömürgeci anlayışa karşı yerli, kimliğini ancak bu biçimde muhafaza edebilir. Şimdi bu düzlemde hem bireysel hem tarihsel bir boyut içeren "Recuerdos"/"Hatıralar" şiirini okuyalım:

Bazen/geriye doğru yürürüm:/Bu benim hatırlama biçimim. //Eğer sadece ileriye yürüseydim/Sana anlatabilirdim/Unutmanın nasıl olduğunu. (Ak'abal,2000:100)

(De vez en cuando/camino al revés:/Es mi modo de recordar.//Si caminara sólo hacía delante,/ Te podría contar/Cómo es el olvido)

Pedro Trigo'nun vurguladığı bakış açısı, aynı zamanda 'neo indigenismo' akımının temel bakış açısını da gösteren bir yaklaşımdır: geleneğin yaşayarak dönüştürülmesi, bu biçimde yaşanan zamana uygun bir kılavuza dönüşmesi fikri onu işlevsel kılar. Çünkü gelenekler ancak işlerliği olduğu sürece yaşar. Humberto Ak'abal için de söz konusu dönüşüm kaçınılmazdır; o değişimin içinde silindiği sanılan işaretleri arar. Bu yüzden kendi kültürünü değerlendirirken onu efsaneleştirmez aksine, günlük hayatın içinde fark edilmeyen efsaneleri bulur çıkarır. Bu yaklaşımla okura sahici olanla, yapay ve yozlaşmış olanın ayrımını sunar. Bu doğrultuda modern olan, geleneksel olanın farklı bir biçimde yorumuysa her ikisinin de birbiriyle beslenmesi gerekir. Birbirini çürüten zıtlıklar, geleneğin sesinin dönüştürülmediği, susturulduğu 'modern' durumlar, ya da tersi, Ak'abal'ın kuşkuyla yaklaştığı durumlardır. Bu yüzden şair, "Poeta" şiirinde belirttiği gibi, bunları açığa çıkacak 'alan'lar yaratır. Söz konusu yaklaşıma "Oración" başlıklı şiiri güzel bir örnek oluşturacaktır:

Tapınaklarda

sadece duası duyulur

banklara dönüşen

ağaçların (Ak'abal,1994:43)

(En los templos/sólo se oye la oración/de los árboles/convertidos en bancas)

Artık sadece insanın kullanımına bırakılmış, kutsiyetini kaybetmiş doğaya, ve doğa ile kurulan mistik iletişimin yokluğuna, şair günlük hayatta her an karşımıza çıkabilen, hiç dikkat etmediğimiz bir bank imgesiyle işaret eder. Bu yaklaşımda, ana dilinin ve bu dilin yarattığı kültürün, şairin formasyonunda ne kadar temel bir unsur olduğunu bir kez daha gözlemleyebiliyoruz. Ak'abal bu yüzden, 'neo indigenismo' geleneğinde yazan pek çok şairin yaptığı gibi, şiirlerini önce ana dilinde yazar sonra İspanyolca'ya çevirir. Şair, aynı yaklaşımı "El canto viejo de la sangre" şiirinde de açık bir biçimde ifade eder. Bu şiirde, sonradan öğrendiği Kastilya dilinin yapaylığı ve köksüzlüğü karşısına kendi dilindeki 'toprak tadını' koyar ve ana dilini 'evi' olarak nitelendirir. Okuyalım:

Ben Kastilya dilini emmedim/dünyaya geldiğimde. //Dilim ağaçların arasında doğdu/ve onda toprağın tadı var;/benim evim büyükbabalarımın dili//Ve eğer benim olmayan bu dili kullanıyorsam/bunu yeni bir anahtar kullanan biri yapıyorum/başka bir kapıyı açıyor ve başka bir dünyaya giriyor/orada sözcüklerin başka bir sesi var/ve yeryüzünü başka türlü bir hissetme biçimi//bu dil bir acının anısı/ ve onu ne korkarak ne de utanarak konuşuyorum/çünkü atalarımın kanyla satın alındı. (Ak'abal, 2009)

(Yo no mamá la lengua castellana/cuando llegue al mundo. //Mi lengua nació entre arboles/y tiene sabor de tierra;/la lengua de mis abuelos es mi casa.// Y si uso esta lengua que no es mía,/lo hago como quien usa una llave nueva/y abre otra puerta y entra a otro mundo/donde las palabras tienen otra voz/y otro modo de sentir la tierra//Esta lengua es el recuerdo de un dolor/y la hablo sin temor ni vergüenza/porque fue compradacon la sangre de mis ancestros)

Latin Amerika Yerli tarihini özetleyen bu şiir aynı zamanda Humberto Ak'abal'ın bireysel tarihini, kaçınılmaz olarak çift dilli oluşunun tarihini anlatır. Ancak şair bütün acılı geçmişe karşın her iki dili de kabul eder, çünkü her iki dilin varlığı hem geçmişin hem şimdinin kabulüdür. Başka bir deyişle, kendini oluşturan farklı unsurlar olarak her iki dili de bünyesine alır ama her birinin yeri ayrıdır: sömürgecinin dilini atalarının kanyla ödendiği için 'korkarak ya da utanarak' konuşmaz, ancak 'bir acının hatırası' olarak sakladığı bu yeni dilde 'yeryüzünü hissetme biçimini' öğrense de bu algılama biçimi onun için her zaman 'başkadır', farklıdır.

Diğer taraftan şairin ortaya çıkardığı gerçeklik de, yerli olmayan okur için 'başkadır', farklıdır. Sánchez M. Juan Guillermo, yerli olmayan bir okur için Humberto Ak'abal'ın Kastilya dilinde ya da K'iche dilinde yazdığı şiirlerin her zaman farklı bir 'gerçekliğe' işaret ettiğini belirterek, okurun bu hiç bilmediği yeni bir yolda ancak şairi izleyerek ilerleyebileceğini vurguluyor. (Juan Guillermo,2012:194)

Bu düzlemde 1993 yılında yayımlanan, *Guardian de la caída del agua* kitabından "Relampagazo" şiiri, Juan Guillermo'nun çıkarımına güzel bir örnek oluşturabilir. Bu şiirde gökyüzünde çakan bir şimşek, basit bir doğa olayının ötesinde gökyüzü ile yeryüzü arasında, başka bir deyişle ilahi olanla beşeri olan arasında gerçekleşen mistik bir iletişime dönüşüyor. Böylelikle gökyüzü, gönderdiği işaretlerin izlendiği, yorumlandığı bir gerçeklik alanı olarak algılanıyor.

Ara sıra/gökyüzü korkuyor//bu kadar karanlıktan//Bir şimşek gönderiyor/burada aşağıda/olup olmadığımızı/görmek için. //Biz de onun sürprizi için/Buradayız/Gökyüzünün/Hala yukarıda olduğuna/İnancımız tam (Ak'abal,2000:51)

(A veces/el cielo se asusta/de tanta oscuridad//Un relampagazo/para ver si estamos/aquí abajo.//Para su sorpresa/Acá estamos /Confiados/En que el cielo/Sigue arriba)

Bazen de şiir, bütün dillerin ötesinde artık sadece hatırlatıcı özelliği olan bir tılsıma dönüşür. Kelimeler anlamlarından sıyrılır. Bu şiir, Humberto Ak'abal'ın "Soné con escribir" şiirinde aradığı dilsiz şiirdir. Dilsiz bir şiirin yersiz, anlamsız gibi görünse de, sadece varlığıyla yerine getirdiği bir işlevi vardır: bir duyguyu, bir an'ı unutmamak için şairin kendine verdiği bir işaret gibidir. Hatırlamak için sadece o şiirin varlığı yeterlidir. 'Hiçbir şey söylemeyen bir şiir' dilin ifade edemediğini açığa çıkarır. Bu doğrultuda, son şiir olarak, 1998 yılından yayımlanan *Desnuda como la primera vez* başlıklı kitabında "Soné con escribir"/"yazarak düşledim" başlıklı şiirin bir bölümünü okuyalım:

Yazarak düşledim

hiçbir şey söylemeyen bir şiiri.

Basitçe//

bana hatırlatsın diye bir şeyi,//

birini

(...) (Ak'abal,2000:131)

(Soné con escribir/un poema que no dijera nada. // Simplemente/ que me recordara algo//alguien (...)).

1952 yılında Momostenango, Totonicapán Guatemala'da doğan, 2019 yılında kaybettiğimiz Humberto Ak'abal, bütün yaşamı boyunca 'yazarak düşledi'. Ak'abal'ın şiir ile olan ilişkisini Octavia Paz'ın şiire ilişkin 'içkin bir aşkınlık' tanımlamasıyla özetleyelim: çünkü Humberto Ak'abal için de şiir, Octavio Paz gibi "insanı kendisiyle ve ebedi olanla uzlaştırabilecek "içkin bir aşkınlık" elde etmesinin tek yoludur." (Arteaga,1982: 80)

Çalışmamız boyunca, Latin Amerika Yerli edebiyatının, Latin Amerika tarihiyle koşutluk gösterdiğini belirledik. Yerli şairin kendini tanımlamaya başladığı 'neo indigenismo' hareketinin ve sözel kültürüm kadim bilgeliklerini içeren 'oralitura' geleneğinin bir uzantısı olarak, Humberto Ak'abal'ın temsil ettiği doksanlı yıllar yerli şiirinde, geleneğin artık sadece bir direniş biçimi olarak değil aynı zamanda bir yol gösterici, bir kılavuz olarak moderniteye dahil edilme çabasına tanıklık ettik. Yerelden evrensele ulaşma sürecini, lirik şiirin sezgisel ve öznel yapısından ödün vermeden, estetik kaygıları göz ardı etmeden, milliyetçi ve toplumcu şiir gibi keskin sınıflandırmalara şiirini dahil etmeden, yalın ve çok samimi bir biçimde sadece kendinden ve bireysel tarihinden yola çıkarak tamamladığını belirledik. Bu doğrultuda, Maya kültürünün evrensel değerlerini günlük hayatın içinde yansıtarak, modern okura Yerli kültürün dünya algısını iletmiş ve Yerli edebiyatını dünya edebiyatı sınırlarına etnik bir ayrımcılık gözetmeksizin dahil ettiğini saptadık.

Kaynakça

- Aibar Ray, Elena (1992). *Identidad y resistencia cultural en las obras de José María Arguedas*, Lima: Pontificia Universidad Católica del Perú.
- Ak'abal, Humberto (1994). *Guardián de la caída de agua*, Guatemala: Serviprensa Centroamericana Guatemala C.A.
- Ak'abal, Humberto (1998). *Ajkem Tzij. Tejedor de palabras*, México: Praxis.
- Ak'abal, Humberto (2000). *Saq'irisanik/cielo amarillo*, Malaga: Servicio de Publicaciones Centro de Ediciones de la Diputación de Málaga.
- Ak'abal, Humberto (2009). *Las palabras crecen*, Sevilla: Sibilina SLU.
- Arteaga, José M. Cabrales (1982). *Literatura hispanoamericana: siglo XX*, Madrid: Editorial Playor.
- Astvaldsson, Astvaldur (2012). "Traducir la cultura, Reflexiones sobre la obra y el bilingüismo de Humberto Ak'abal", *Revista semestral de la Cátedra de Lengua y Literaturas Hispanoamericanas Università Cattolica del Sacro Cuore*, Milano: EDUcatt <http://www.centroamericana.it> (27.07.21)
- Chalk, Gabriel Torres (2010). *Entrevista, Humberto Ak'abal*, 7 Marzo, www.masacalli.com (28.07.2021)
- Gayol, Carlos Pallán (2017). *Breve historias de los Mayas*, Madrid: Nowtilus.
- Juan Guillermo, Sánchez M., (2012). "Con acote ardiendo": memoria k'iche' en la poesía de Humberto Ak'abal", *Revista de Literaturas Populares. Universidad Nacional Autónoma de México*. Año XII, número 1, enero-junio de 2012.
- Kutlu, Mehmet Necati (2004). *Tılsımdan inanca, Başlangıçtan XVII. Yüzyıla kadar Latin Amerika Edebiyatı*, İstanbul: Cadde Yayınları.
- Oviedo, José Miguel (2001). *Historia de la literatura hispanoamericana 4. De Borges al presente*, Madrid: Alianza.
- Palma, Francisco Albizúrez (1994). *La poesía nueva en el mundo hispánico, los últimos años*, Madrid: Visor (ss.195-205).
- Sánchez, Juan (2014). "Nativos, migrantes: poesía en la encrucijada" *Electronic Thesis and Dissertation Repository*, 2107. <https://ir.lib.uwo.ca/etd/2107> (25.07.2021)
- Trigo, Pedro (1982). Arguedas. *Mito, historia y religión*, Lima: CEP-Centro de Estudios y Publicaciones.